

ROZDZIAŁ 1

Pamięć o ukraińskiej tradycji intelektualnej w prozie Walerija Szewczuka – kontekst teoretyczny

W książce *W cieniu imperium. Kulisy ukraińsko-rosyjskiej wojny kulturowej* (2023) Wira Ahejewa nazywa Walerija Szewczuka „archeologiem kultury”, a jego twórczość „lekiem na amnezję kulturową”¹. Pozostając w tej metaforze, chciałabym przyrzeć się wybranym tekstom tego autora, w których czerpie on z ukraińskiej tradycji intelektualnej i wykorzystuje rodzimy dorobek kultury wysokiej jako narzędzie refleksji nad teraźniejszością. Tę część jego twórczości uznaję za istotne narzędzie rekonstruowania pamięci kulturowej, a tym samym za jedno z narzędzi szeroko rozumianej dekolonizacji wiedzy o ukraińskiej kulturze, co pozostaje ważne zarówno w samej Ukrainie, jak i poza jej granicami, gdzie wciąż jeszcze – pomimo zmian, jakie zaszły po 2022 roku – dominuje tendencja do patrzenia na ten kraj „przez rosyjską soczewkę”². Jak pisze Oksana Dudko, proces dekolonizacji oznacza w odniesieniu do Ukrainy „przemysłowanie na nowo sposobów wytwarzania wiedzy poza imperialnym centrum”³. Badaczka odwołuje się do pojęcia „archiwum”, rozumianego w ujęciu foucaultowskim jako repozytorium źródeł historycznych, w przestrzeni którego kształtowana i werbalizowana jest wiedza, a co za tym idzie – również władza polityczna. Archiwum regionu Europy Środkowo-Wschodniej,

¹ Wira Ahejewa, *W cieniu imperium. Kulisy ukraińsko-rosyjskiej wojny kulturowej*, tłum. Iwona Boruszkowska, Kraków 2023. Autorka zatytułowała tak rozdział poświęcony w znacznej mierze twórczości Walerija Szewczuka.

² Oksana Dudko, *Przekraczając studia „europejskie” i „słowiańskie”: czy badania dotyczące Ukrainy mogą przekształcić te dziedziny?*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” nr 4(343)/2023, s. 131.

³ Ibidem, s. 133.

w tym również Ukrainy, w nauce zachodnioeuropejskiej i północnoamerykańskiej jest wciąż zdominowane przez rosyjską narrację imperialną, a zmiana paradygmatu, prowadząca do uznania „archiwum” za przestrzeń dyskursywną i złożoną z wielu głosów, jest niezbędna, „aby rzucić wyzwanie hegemonicznym ramom interpretacyjnym skupionym wokół Rosji”⁴.

Takie rozumienie pojęcia „archiwum” wydaje się adekwatne w przypadku twórczości Szewczuka, gdyż bez wątpienia zmierza on do przeformułowania imperialistycznych narracji wokół Ukrainy. Jedną z wykorzystanych w tym celu strategii autora jest **adaptacja i interpretacja tekstów z poprzednich epok**, które składają się na ukraiński dorobek intelektualny, w szerokim odbiorze społecznym mało znany bądź traktowany jako element rosyjskiej przeszłości. „Archiwum” w przypadku Szewczuka jest więc metaforą procesu „poznawania i strukturyzowania przeszłości”⁵. To pojemne pojęcie, które ze względu na częstotliwość jego wykorzystania i różnorodne rozumienie jest dziś – zdaniem Danuty Ulickiej – „obiegową metaforą”⁶, w przypadku Szewczuka można zastosować również w sensie jak najbardziej dosłownym, gdyż to właśnie podczas pracy w zbiorach archiwalnych autor odnajdywał często zabytki staroukraińskiego piśmiennictwa.

Odzyskanie pamięci o rodzimej tradycji intelektualnej jest jednym z ważniejszych celów autora, o czym wspominał w eseju-autobiografii *На березі часу. Мій Київ. Виходини*⁷ oraz w książce *Дорога в тисячу років*, w której podkreślał też, że przybliżenie współczesnym Ukraińcom kultury epok poprzednich stanowi istotną potrzebę współczesności⁸. Obecnie, po kilkudziesięciu latach od ich wypowiedzenia, te słowa wydają się jeszcze bardziej aktualne. Teksty epok wcześniejszych, przetłumaczone przez pisarza na współczesny język ukraiński⁹, opatrzone komentarzami lub

⁴ Ibidem, s. 132.

⁵ Katarzyna Szalewska, *Topo-grafie archiwum – o genealogii i melancholii*, [w:] *Świadectwa pamięci: w kręgu źródeł i dyskursów (od XIX wieku do dzisiaj)*, red. Elżbieta Dąbrowicz, Beata Larenta, Magdalena Domura, Białystok 2017, s. 250.

⁶ Danuta Ulicka, „Archiwum” i archiwum, „Teksty Drugie” nr 4/2017, s. 274.

⁷ Валерій Шевчук, *На березі часу. Мій Київ. Виходини*, Київ 2002, s. 97–98.

⁸ Валерій Шевчук, *Дорога в тисячу років*, Київ 1990, s. 9, 10.

⁹ Badania ukraińskiej poezji barokowej zaowocowały wydaniem kilku tomów antologii (*Аполлонова люття*, Київ 1982; *Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні в XVI – поч. XIX ст.*, Київ 1984; *Антологія української поезії XI–XVIII ст.*, Київ 1984; *Марсове поле*.

fabularyzowane w jego prozie, zyskują nową interpretację i składają się na literackie archiwum pamięci kulturowej. Literatura to jednak specyficzny rodzaj archiwum, realizuje bowiem założenie wielogłosowości, konfrontacji wspomnień i wielonarracyjności. Jak pisała Astrid Erll, teksty literackie nie tylko magazynują pamięć, ale także wprowadzają w obieg różne jej wersje (cyrkulacja) i wywołują określone wspomnienia¹⁰. Rekapitulując myśl niemieckiej badaczki, Paulina Potasińska wskazuje, że „dzięki literaturze poszczególne historie mogą być przechowywane, w odpowiednim momencie przypomniane i skonfrontowane ze swoimi alternatywnymi wersjami”¹¹. Powstaje wówczas pamięć konkurencyjna, ukazująca wydarzenia w nowym świetle, często polemizująca z dominującymi narracjami przeszłości. Tak dzieje się w przypadku prozy Walerija Szewczuka, która proponując pamięć konkurencyjną, zmusza do konfrontacji z „dyskursami władzy” i zachęca do przeformułowania wiedzy zarówno o ukraińskiej przeszłości, jak i o teraźniejszości.

Czerpanie z dorobku intelektualnego przeszłości jest widoczne w wielu powieściach i opowiadaniach Walerija Szewczuka¹². W niektórych wykorzystuje on zażytki staroukraińskiego piśmiennictwa na zasadach intertekstu, cytatu, trawestacji czy interpretacji wybranych wą-

Героїчна поезія на Україні в X – поч. XIX ст., Київ 1988–1989). Bardzo ważną pozycją jest też wydana w roku 2004 dwutomowa antologia poezji barokowej *Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст.*, która przybliżyła utwory wielu niemal zupełnie nieznanym i zapomnianym twórców epoki wczesnego i późnego baroku. Walerij Szewczuk jest też badaczem twórczości Hryhorija Skoworody oraz tłumaczem jego dzieł na współczesny język ukraiński: *Григорій Сковорода. Літературні твори*, oprac. Валерій Шевчук, Львів 2020.

¹⁰ Astrid Erll, *Literatura jako medium pamięci* zbiorowej, tłum. Magdalena Saryusz-Wolska, [w:] *Пам'ять zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 211–247.

¹¹ Paulina Potasińska, *Jak pisarze pamiętają? Teorie badań nad pamięcią*, [w:] *Świadectwa pamięci. W kręgu źródeł i dyskursów (od XIX wieku do dzisiaj)*, red. Elżbieta Dąbrowicz, Beata Larenta, Magdalena Domurad, Białystok 2017, s. 27–28.

¹² O znaczeniu motywów historycznych, zwłaszcza związanych z epoką baroku, piszą: Людмила Тарнашинська, *Художня галактика Валерія Шевчука*, Київ 2001; Наталія Городнюк, *Знаки неobarokової культури Валерія Шевчука: компаративні аспекти*, Київ 2006; Раїса Мовчан, *Бароккові тенденції в романі Валерія Шевчука „Дім на горі”*, „Українська мова і література в школі” nr 31(143)/1999, s. 7–9; Олександр Солецький, *Бароккова емблема як компонент внутрішньої організації текстів Валерія Шевчука*, „Волинь-Житомирщина: історико-філол. збірник з регіональних проблем” nr 12/2004, s. 118–125; Валентина Соболев, *Неobarokовий театр...*, op. cit., s. 561–570.

ków. I tak: powieść *Три листки за вікном* ma u podstaw autobiografię Ilii Turczynowskiego, zabytek piśmiennictwa siedemnastowiecznego; jak już wspominałam, powieść *На полі смиренному* to parafraza *Pateryka Kijowsko-Pieczerskiego*, a *Око нрпву* zainspirowane jest żywotem świętego Szymona Słupnika, w wersji spisanej przez Dmytra Tuptałę; opowiadanie *У череві апокаліптичного звіра* powstało zaś na kanwie listu Skoworody do Mychajły Kowałyńskiego z 1764 roku; źródłem powieści *Біч плоти* są fragmenty biografii Kłymentija Zinowijewa¹³, podstawą opowiadania *У пащу дракона* jest *Diariusz* Atanasija Filipowicza, pisany w roku 1592 i w latach 1597–1648. Inną strategią jest czynienie fikcyjnych bohaterów powieści i opowiadań autorami tekstów kluczowych dla ukraińskiej kultury (Teodor Temnyckij, bohater powieści *Тіні зникомі*, jako autor *Historii Rusów*) oraz wykorzystanie postaci historycznych jako bohaterów utworów fabularnych (Hryhorij Skoworoda jako bohater opowiadania *У череві апокаліптичного звіра* czy Mykoła Kostomarow w opowiadaniu *Освітлена сонцем кімната*).

Swoją koncepcję przywracania współczesnym rodzimego dorobku intelektualnego Szewczuk realizował także w pracach literaturoznawczych i przekładowych. Rezultatem jego badań nad dawną poezją ukraińską jest kilka tomów antologii wydanych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych (*Аполлонова люття*, 1982; *Пісні Кунідіона. Любовна поезія на Україні в XVI – поч. XIX ст.*, 1984; *Антологія української поезії XI–XVIII ст.*, 1984; *Марсове поле. Героїчна поезія на Україні в X – поч. XIX ст.*, 1988–1989). Bardzo ważną pozycją jest też wydana w roku 2004 dwutomowa antologia poezji barokowej *Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст.*, która przybliżyła utwory wielu niemal zupełnie nieznanym i zapomnianym twórcom epoki wczesnego i późnego baroku. Hałyna Kosarewa zauważa, że Szewczuk jest ceniony jako pisarz, jednak jego działalność tłumaczeniowa pozostaje prawie nieznana:

Широкий читачський загал і досі майже не знає Шевчука-перекладача, хоча в його доробку є переклади як давньоукраїнської прози, так і вишуканої, малодослідженої поезії епохи Бароко.¹⁴

¹³ Олександр Солецький, *Лімінальні кореляції «пам'яті»: феномен творчої індивідуальності Валерія Шевчука*, „Закарпатські філологічні студії” nr 1/2018, s. 28–36.

¹⁴ „Czytelnikom Szewczuk-tłumacz jest prawie nieznan, choć w jego dorobku znajdują się przekłady zarówno dawnej prozy ukraińskiej, jak i wykwintnej, mało poznanej poezji epoki

Do jego dorobku przekładowego, poza wspomnianymi antologiami, należą również: tłumaczenie na współczesny język ukraiński *Життів святих* autorstwa Dmytra Tuptały¹⁵, tłumaczenie i komentarz do *Latopisu* Samuela Wełyczki¹⁶. Jak pisze Kosarewa, przekłady Walerija Szewczuka stanowią artystyczną adaptację subiektywnie wybranych dawnych tekstów, które autor uznał za szczególnie interesujące i które chciał uczynić ciekawymi dla współczesnego odbiorcy¹⁷. Szewczuk jest także autorem dwóch monografii o tematyce historycznej, pierwsza to wydana w 1995 roku w Kijowie *Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення*, będąca rozważaniami autora na temat rozwoju idei ukraińskiej państwowości w czasach Hetmanatu; druga dotyczy hetmana Iwana Mazepy (*Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой*, Kijów 2006). W obu zaprezentowana została autorska i zdecydowanie subiektywna interpretacja wydarzeń historycznych, ujętych w formę zmagani ukraińskiej idei narodowej z zakusami kolonizatorów. Najważniejszym źródłem inspiracji są dla tego autora myśli Hryhorija Skoworody, zresztą sam filozof również jest tematem jego badań krytyczno-literackich, których rezultatem było kilka artykułów¹⁸ oraz wydana w 2008 roku książka *Пізнаний і непізнаний Сфінкс. Григорій Сковорода сучасними очима* i praca *Григорій Сковорода. Літературні твори*, opublikowana w 2020 roku i zawierająca przekłady utworów Skoworody na współczesny język ukraiński. Raisa Mowczan w następujący sposób podsumowuje dorobek Szewczuka:

Просто неймовірно, скільки зробила ця людина для української культури. Його художні твори, переклади, есе, монографії, літературознавчі та історико-

baroku” – Галина Косарева, *Давньосвіт Валерія Шевчука: художня рецепція старовинних літературних пам'яток*, Миколаїв 2013, s. 104.

¹⁵ Дмитро Туптало, *Життя Святих*, red. Валерій Шевчук, Львів 2005.

¹⁶ Самійло Величко, *Літопис*, red. Валерій Шевчук, Київ 1991.

¹⁷ Галина Косарева, *Давньосвіт Валерія Шевчука...*, op. cit., s. 106.

¹⁸ Do artykułów tych należą: *Григорій Сковорода – людина, мислитель, митець*, [w:] *Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе*, red. Анатолій Макаров, Київ 1990, s. 209–220; *Сковорода – Філянський і явище українського неobaroko*, [w:] *Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе*, red. Анатолій Макаров, Київ 1990, s. 336–349; *Ідея простоти в елітарному світогляді Григорія Сковороди*, „Україна. Наука і культура” nr 26–27/1993, s. 86–93.